

րուան պատմութիւն. 33. Հայաբաղքին պատգամաւորները՝ երեսփոխանաց սենեկին մէջ. 34. Զարբարի կապրուշան: 35. Քրիստափոր Լուբաշեան. 36. Վարդան ըստկարեան արքեպիսկոպոսին այցելութիւնը. 37. Գրիգոր Զեյհեան. 38. Ազգային տուն. 39. Մարտիրոս Գաբաւտան. 40. Օգարածին ու պողաբերութիւն. 41. Հայաբաղքին ծծմաւային բաղանիքները. 42. Յաւելուած մեր քաղքին պատմութեան: Երրորդ մաս, Հայաբաղքին ներկան: 1. Մեր քաղքին պատուոյ քաղաքացին. 2. Սամօշույժար. 3. Ամուսնութիւն. 4. Տեղական սովորութիւններ. 5. Ծննդեան սովորութիւն. 6. Պարէնի եւ բնակութեան յարաբերութիւնները. 7. Աւագ արարթու Ս. գերեզմանի այցելութիւն. 8. Ձառակահան օրհնութիւնը. 9. Շօջազայութեան տեղը. 10. Ազգային ժողովրդական առանձներ. 11. Եկիղեցական երգարան. 12. Ազգային երգեր. 13. Զաւեշտակներ. 14. Ազգային խաղեր. 15. Վերջաբան:

Մարտի սպագրուած մեծ ութմաձկ մասեանը՝ 18 թերթ է: Վաթսուն ու վեց գրուի կը պարունակէ. ու 112 պատկեր ունի. որոնց մեծագոյն մասը՝ Վիեննայի Անկերէրի գործարարանէն էլած է: Մասեանին գինը՝ 1 Փիորին 50 քառանգան է:

8. ԱՆՑԻ

Ր Ժ Յ Վ Ա Վ Ա Ն

ՊՈՂՈՍ ԲԺԻՅՎ ԱՆՑՕՆԵԱՆ-ՁԵՐԻՆԵՆ

Մուսլին փառքն այն մեծ գերդաստանին որ Տարիւր տարի շարունակ Շաքիւն բոխչիւներու եւ Շաքիւն գեղաբոքներու խմբի մը մայր եղաւ մինչև գարուս կէտը, Պոլսու Անթոնի կամ Շաքիւն, որ 18^ր դարու սակաւածին Հայ բոխչիւններէն, որք երբեմն պարծանք մեր Տին բոխչութեան, նախնաՏայր եւ ուսնաՏարգ լինելով 19^ր դարու Հայ բոխչութեան, լքուած տոհմային պատմութեան, պարզ գրեթէ բոլորովին անծանօթ են մեզ գործախոտարար:

Ջուղայեցի Բայրանթարեան Պետրոս բոխչիւն (1735)¹ 9 տարու փոքր, Պոլսու բոխչիւն ծնած է՝ Գեորգ Պալատեցիէն (1737)² 7 տարի յետոյ, ի Կ. Պոլիս՝ անցեալ դարու կեսէն

¹ 84 «Հանգեւ Ամօրեայ, Թիւ Յունուարի 1892.
² 85 «Մերեւելք», Թիւ 2610, 1892 Հոկտ. 6: «Հարկային Կոմիտէի» Զատար Ս.:

յառաջ, Քրիստոսի 1744 թուին Դեկտեմբերի 25ին:

Իւր Տայրը պարզ Իտիւր մըն էր Անթոնիան, բնիկ Պոլսեցի, որ եւ լինելով զաւակ Յարութիւն սնունդով Սեբաստացի շաքիւն Իտիտի մը, կը յորջորջի եղբր Շաքի Անթոնիան:

Բայց Պօղոս նախապէս իւր Տօրն անուամբ կը կրուէր Անթոնիան, զոր յետոյ իւր պապիկին շաքի Յարութիւնին մակաւնուամբ՝ ըրած է Շաքիւն:

Մանուկ Տասակէն ուսումնասէր եւ աշխատասէր, վաղուց արդէն կ'երեւի թէ փախաբող եղած է բոխչութեան՝ զոր իւր Տայրն Անթոնիան եւ իւր Տանը Անթոնի Յարութիւն, կ'ընէին անշուշտ, ինչպէս սովորութիւն էր այն սամուները, ձեռագիր բոխչարաններու օգնութեամբ:

Վաւերական աւանդութիւններ՝ զորս քաղեցի Շաքիեան գերդաստանի արդի ծերագոյն անդամներէն, կ'ուսուցանեն՝ թէ Պօղոս Անթոնիան Շաքիեան գրեւ Տաղիւ 16 կամ 17 տարեկան, Կ. Պոլսու Տայր երիտասարդութեան գրեթէ առաջինը կը լինի, որ 1761ին կամ 62ին, Տակառակ անՏարուտս վիճակի մը, արՏամարտիչով եւ առ ոտն կախելով մեծամեծ դժուարութիւններ, կը յանգնի գրեւ իտալիա, յուսումն արուեստին՝ զոր կետարեկացոյծած է, կ'ըսուի, Հռոմայ Տուշակաւոր բոխչական Տամալարանին մէջ:

Հինգ կամ վեց տարի անշուշտ պէտք եղաւ իւր ուսմանց շրջանն աւարտելու Տամար, 1761էն մինչ 1766 կամ 17, յորում պատանին Շաքիեան, իւր կենաց քառորդ զարը չբողորած, լինելով Բիւլէլ Գրեւոր (diplomé), 1768 կամ 69 թուականներուն կը վերագաւնայ իւր Տայրները ի Պոլսոյ, եւ շուտով իւր ընտանանց փառքն եւ Տայր բոխչութեան ամենագեղ ծաղկեցներն մին կը լինի:

Շաքիեան գերդաստանին ամբողջ ճիւղագրութիւնը պարունակող ձեռագիր մը, որ մեծանուն բոխչիս թոռան՝ իրաւագէտ Տօք. Պետրոս Ի.Փ. Շաքիեանի քով է, կ'աւանդէ, թէ Պօղոս բոխչի 1772 յուլիս 1ին, Տաղիւ 28 տարեկան, կ'ամուսնանայ Պերսոնեայ անուն գեղանի օրիորդի մը Տետ, որով եւ շատ կանուխ արգաւանդ Տայր լինելով բազում զաւակաց, աւելի մեծ փութով, աւելի մեծ երանգով կ'աշխատի իւր սուպարիզին մէջ յառաջագինմուր. Ինչ գովելի ընթացք, Ինչ օրինակելի վարք:

Օր ըստ օրէ իւր ճարտարութեան Տուշակը՝ տարածուելով կը տարածուի, մայրաքաղաքին

երեւելոց եւ ամիրայից բոլորին ալ բժիշկը կը լինի, եւ տակա մեծ անուն մը ստանալով, հուսկ ուրեմն՝ իւր կենաց առջագագնջ ժամանակը պատիւ կ'ունենայ կողեւելու Արտաշէ Բժշկ-ի-Ռեմ. Ինչ նախանձելի յառաջագիւմութիւն,

Անտոնեան - Շաշիեան 45 տարեկան եղած տակը, 1789ին, ունի եղբւր արդէն «Բժիշկ Աբրուհի», բարձր տիրողը, ինչպէս կը կարգամբ նոյն տարւոյ Սեպտեմբերի 1ին նկարուած իւր իւզաներկ մէկ պատկերին Յիշատակարանին մէջ. բայց 1789 թուականէն յառաջ ալ միթէ նա բէր Աբրուհի բժիշկ:

1789ին տիրող կայսրն էր՝ 1774էն ի վեր մեծանունն Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Ա.: Յամի 1778 մայիս 15/26ին, Կ.Պոլսոյ մէջ պատահած է Ռոյ իմպերի մը՝ որոյ սաստկութիւնը թէւեւ 40 օրէն սակիչ չէ տեսած, սակայն «Ին-Ռեմըն յոյժ իմանալի, ոչինչ նուազ հուշեր բն ղեքի հարիւր հուշեր», կ'ընէ Հ. Գ. Ա.Վազգիւրբի: 1778ին Պոստ Շաշիեան 34 տարեկան հայիւ, ստանալովս պիւրանութեան տէր հանրածանօթ բժիշկի մին էր արդէն. Ինչ դեր ունեցաւ արգիտք այդ սուկալի համաճարակին ժամանակ. ճարտար բժշկութիւնն մը եւ մեծ անձնատիրութիւն մը պատճառ չեղան միթէ իւր արժանիքը փայլեցունելու յայտ վեհափառ Սուլթան Համիտ Ա. կայսրն եւ զինքը կոչելու «Աբրուհի բժշկական», բարձր պաշտօնին. շատ եւ շատ հաւանական է:

1789 Մարտ 7ին վախճանելով տիրող վեհապետը, կը գահակալէ անուանի կայսրն Սուլթան Սելիմ Գ.: Պօղոս բժիշկ Տարկաւ եւ վերջոյս ալ «Աբրուհի բժիշկը», լինելու մեծ պատիւն ունեցաւ. զի այն պատկերը որ կը յայտնէ մէջ նորա բէիլի «բառնի լինելը, Գժուած է Սուլթան Սելիմ Գ. ի օրով՝ 1789 Սեպտեմբեր 1ին, նախորդ կայսր մահուանէն 7 ամիս յետոյ:

Սուլթան Սելիմ Գ. կայսրն իշխեց մինչ 1807, որոյ յաջորդելով իւր որդին Սուլթան Մուստաֆա Գ.՝ տարի մը յետոյ 1808ին կը գահակալէ մեծանուն կայսրն Սուլթան Մահմուտ Բ. Ատիլ: Արդ՝ եթէ ենթացրինք որ Պօղոս Շաշիեան ապրած լինի մինչեւ 65 կամ 70 տարի, որ անհաւանական չէ, այսինքն մինչեւ 1809 կամ 1814, նա արդէն ծառայած կը լինի չորս նշանաւոր Սուլթաններու. Ինչ մեծ փառք, Ինչ եզակեան պատիւ օ

Պօղոս Շաշիեան իւր ասպարիզին փառաց գագաթնակէտն այդչափ կանուխ հասնելով, ժամանակ ալ ունեցաւ արգիտք բժշկական աշխատութիւններ յօրինելու մայրենի կամ օտար լեզուաւ, տեղեկութիւն չունիմ բնա այս մասին. սակայն բժշկական աշխատութիւններէ աւելի մեծ դործ մը ունեցաւ նա, հասցունելով բժիշկ զաւակ մը՝ ոչ նուազ հռչակաւոր քան զինքն, որ եւ «Բժիշկ Աբրուհի», եղած է Սուլթան Մահմուտ Բ. ի, մանաւանդ մեր արդի օգոստափառ ինքնակալին հօր՝ վեհափառ Սուլթան Մեծօր կայսրն անձնական բժիշկը. այս զաւակն էր Մանուէլ Բէիլի կամ Հեթի՝ Մանուէլ անուամբ Ծանօթ, դարուս սկիզբը ծաղկած Շաշիեան երկրորդ բժիշկը¹, որ ինչն ալ հասուցած է բժիշկ զաւակ մը Պօղոս անուն՝ Շաշիեան երրորդ բժիշկը²:

Պօղոս Անտոնեան - Շաշիեան բժիշկն ունեցած է սակայն ուրիշ զաւակ մին ալ՝ Թոփու անուն, Մանուէլ բժիշկէն 13 տարեկան փոքր, որ դարուս սկիզբները նշանաւոր հայ դեղագործ մին էր եւ էր հայր արդի Շաշիեան հարազատաց, ծանօթ օրէնագէտ Պօղոս եւ իրաւագէտ Պետրոս Ի. Էփեմաներու:

Բաց ի իւր բժիշկ եւ դեղագործ զաւակներէն եւ բժիշկ Թոփուէն, Պօղոս Անտոնեան - Շաշիեան ունեցած է նաեւ դեղագործ հօրեղբորորդի մը Ալիէն՝ Ըռչեան անուն՝ որ հասուցած է երկու զաւակ, մին բժիշկ՝ Պետրոս անուն, Շաշիեան չորրորդ բժիշկը, միւսը դեղագործ՝ Թոփու անուն, բոլորն ալ մեկած այսօր աշխարհէ:

«Շաշիեան», անուամբ ուրեմն ընդ ամէնն եղած են չորս բժիշկ եւ երեք ալ դեղագործ, որք անցեալ դարու կէսէն մինչև ներկայ դարուս կէտը՝ հուպ ընդ հուպ փայլելով՝ պարծանք եղան հայ բժշկութեան եւ պատիւ հայ դեղագործութեան. ինչու ալ այս անուամբ բժիշկներ չունինք. ինչու ալ չեն ծնիր նոր Շաշիեաններ, արդի հայ բժշկութեան մէջ իրենց մեծանուն պայտերուն յիշատակն անմահ պահելու համար:

Ուրիշ առթի պահելով գրել Շաշիեան Մանուէլ, Պօղոս եւ Պետրոս բժիշկներու մասին,

¹ Մանուէլ Բէիլի ծնած է 1775 թուականին Գեղեւորի 26ին: Ակայտած է Կարօլի բժշկական համալսարանէն, եւ վախճանած 1858 յուուար 9ին:

² Սա, որ եւ Բուլճոյի կըսուէր, ծնած է յամի 1806, յուուար 16ին. ուսած է Բուսուայի բժշկական համալսարանը՝ եւ զաւակներ մը տալով անգաւակ վախճանած է Կանսթի ել:

³ Թոփուս դեղագործ ծնած է յամի 1788 յուուար 8, եւ վախճանած յամի 1864 յուուար 8:

¹ Յես «Պարտ. Օսմանի» Հատար Բ. էջ 877:

կը փութամ զետեղել աստանոր, մեր տկար գրէին նիւթ եղող Շաշեան Առաջին բժշկին Լուսանկարը, քաղելով այն մեծ իւղաներկ պատկերէն՝ սեպհական իրաւագէտ Տօք. Պետարոս Էֆ. Շաշեանի, որ յաւէժական շնորհա-

կոյացուած է հոս 45 տարեկան՝ ժամանակին սովորական եղած տարազն հագած, համբաւաւոր փաթտով, դիէլէ Էնթրիով եւ սամառիւրով: Աջ ձեռքը կայ իւր մեկ զեղակիրը վրան՝

ՊՕՂՈՍ ՇԱՇԵԱՆ, արքայազնի բժիշկ:

կալեաց արժանի ազնուութեամբ հաճեցաւ արտասպել տալ զայն ճարտար Լուսանկարիչ Սեփեֆեան Արշակ Էֆէնտիի՝ կենսագրական այս փանաքի աշխատութեանս համար:

Պատկերս նկարուած է, ինչպէս ըսինք վերեւ, 1789 սեպտեմբերի 1ին, իտալացի վրձինէ մը, Պօղոս բժիշկն Անտանեան Շաշեան, ներ-

R. M. pil. balsamica Mor Էն
Storace Silvei Էյ
M. f. pil. S A
գրուած, որուն ներքեւն ալ կը կարդացուի իւր ստորագրութիւնն այսպէս,
Paulo S. Antonio
Armeno
այսինքն՝ Պօղոս Շ. (Շաշեան) Անտանեան, Հայ:

Ետեւը կայ մատենագարան մը՝ որուն մէջ կ'երևին իրմէ դար մը եւ աւելի հնուց ժամանակներէ ստանցող գործերը եւ Սէրփէնէմ երեւելի բժշկաց քործերը :

Պատկերին ճակատը շքանակի մը մէջ կը կարգամբ հետեւեալ 10 սող գրութիւնը, Շաշինանի գրութեամբ ողջ կենսագրականը, որ այսօր նի նաև Սեփէնէմանի արտատպած պատկերին մէջ այսպէս,

- “Պօղոս”
- “Անտոնեան”
- “Բժիշկ Աբրահամի”
- “Սերունդ”
- “Շաշինան”
- “Յոհաննէս պանծալի”
- “Շնեալ յամի ծեան 1744”
- “Դկամ. 25 ի կոնան.”
- “Նկարեալ Ա Սեպտեմբրի 1789”
- “Ի հակի, անջ 45”

Ինչ վեհ ազնուաբանութիւն ունի սա կեցածքը, Բնէ հրապարակ լրջութիւն սա հեղաճախ դէմքը, իւր փառասոր եւ պատկանելի մօրուքով . . . Ով է որ դիտելով սա բարձրաբարձ ճակատը վէս, կարգաբով * Բժիշկ Աբրահամի, տիրոջը, չ'աճապարեա խոտափնտելութեան թէ Պօղոս Անտոնեան-Շաշինան հոծ հմտութեան զերծ, սա անը եւ սիրուն աչերուն հայելով չ'ուզեր դաւանել շուտով, թէ գլխաւոր եւ որդրմած սիրտ մը կը բարախեր սա յաղթ իրանի մէջ՝ որ ինքնին խոտն պատկեր մը կը թուի անմահին իկողովիտասայ այն մեծ պատերին՝ թէ “բժիշկ մը նախ եւ յստաջ քաջառողջ երեւիլ պարտաւոր է, հիւանդաց վտաւհութիւնն ունենալու համար” :

Մեր անցեալ տարեգիրներն եւ նախնի հանդէսներ, աւաղ, լուս են րնաւին Անտոնեան-Շաշինան բժշկի մասին յանտեսած են զայն անգլխաբար, աններելի վանցառութեամբ մոռցած են զայն եւ չեն պատմեր մեզ անոր բժշկական կամ ոչ - բժշկական մեծագործութիւնները, որպէս զի ճաննամբ զայն լուսապէս եւ հետեւինք մեր նորերս անոր օրինակին. եւ քանիներ, քանիներ կ'ըսեն՝ այսպէս Պօղոսին նման անծանօթ են մեզ, այնչափապէս են մեր քով :

Պարտաւիրան Ս. Փրիլէ շէտաբանողն անուան հրատարակութեան 90^ր էջին մէջ կը կարգամբ թէ “Մարըն Բոնիւսէ շէտաբանողն Բիլիւներն էին, շէտի՛ Կարպուտ, շէտի՛ Աբրահամ, շէտի՛ Պօղոս իւրջողն : Ով է այս շէտի՛ Պօղոսը, զոր

Թիւղանդ Բեշեան հնագոյն աւանդութիւններէ քաղելով՝ հարեանցի ինն կը յիշատակէ այսպէս :

Հիւանդանոցի Պատմութեան մէջ յիշուած էէքիմ Պօղոսը, որ վարպետ ալ ունեցեր է էէքիմ Աբրահամ անունով անուշա իրմէ երկրագոյն մէջ, չէր կրնար լինել ըստ իս այլ որ, բայց Անտոնեան-Շաշինան Պօղոս բժիշկն, որ ինչպէս պիտի տեսնենք, ժամանակակից էր Նարըն Գաբուի Հիւանդանոցին :

Նարըն Գաբուի Հիւանդանոցը, որ մեր Ազգային հին Հիւանդանոցն էր, բացուած է 18^ր դարու առաջին կիսին 1743ին Սուլթան Մահմուտ Ա. անոր համար մեր ազգին շնորհած է կայսերական բարձր հրովարտակ մը՝ զոր 1755ին իւր եղբայրը Սուլթան Օսման Գ. հաստատելով կը հաստատուի : 37 տարի յետոյ, 1792ին², (Պօղոս Շաշինան արբունի բժիշկը այն առնել 48 տարեկան էր.) Սուլթան Սելիմ Գ. նոր հրովարտակով մը վերստին կը հաստատէ իւր նախնաց շնորհած իրականացրելու Նարըն Գաբուի հին Հիւանդանոցին, որ դարու սկիզբը արդէն կիսագրեան եւ աւելի հնութեան մը հասած, 1803ին դարձեալ արբունի հրամանաւ իւր նորագոյն է կէտնէ, զանիւք Յովհաննէս Պատրիարկոսի Վ. Պօղոսը³ :

1792էն յստաջ գոնէ, Պօղոս Շաշինան Նարըն Գաբուի Հիւանդանոցին բժիշկը շեղու արեւօք, իբրեւ յաղորդ իւր Լուրդեթի⁴, էէքիմ Աբրահամի, որ այն առնել այլ կամ ծերացած էր կամ մեռած է լինելով “բժիշկ արբունի” : 1792ի կայսերական բարձրագոյն հրովարտական հայտողն ինքը Պօղոս շեղու միթէ, ի պաշտպանութիւն մեր խնչուի Հիւանդանոցին, որ ինչպէս այսօր, եւ անցելուն մէջ չէր կրնար կանգուանուիլ անոց կայսերական մեծազոր ձեռնառութեան :

¹ Յե Պատմ. Բ. Բեիլիմ էջ 51 :
² Անդ :
³ Պատմ. Ս. Պերդիտիմ, էջ 51 :
⁴ Պարտաւիրան կարծեալ թէ թէ Պօղոս բժիշկ իւր ընտելութիւնն ուղղակի էէքիմ Աբրահամ անուն էր, չէ. հին անունները բարձր սովորութեան մը կար. ինչպէս անէն արհեստ, նոյննեւ ալ բժշկութեան մէջ հին եղաջ միջնորդի փորձաբար կ'ուրէր. հիմալուան արեւուլ բժշկաց անոց զարի տիրոջանքն եւ արբունի յանձնապատասխանութիւնը չի կար ըսու այն առնել. զստ եւ յարջաբ կար ծերոց : Եւր բժիշկ մը արջաբ ալ բարեան գիտնար, իրմէ երբցապէս իրմէ Լուրդեթ կ'անուաներ իտալացիներ, որով ծեր կամ հին բժիշկն ալ հարապութ իտալացի անոր յետու ի Բաիւր, այն էր Բեիլիմ քաղ Կապուր, ինչպէս կ'ըսեն մեր ասիականներ, եւ իրեն Անտոն անուանողը կը լինէր Տիլիմ-Շաշինան, այն առաջարկ եւ իտալացի վէ պատրուէին մէջ յարաբեր երկրաբան փորձաբար թէ մը արեւտակարարիւք այնքան էին արբունի իւր ճակատն եւ այսօր զարգացած ինչ է. ուր է հինս այս գիտնող սովորութիւնը. որ արհեստին բժշկութեան շուքը իւր յետու այն առնել. 8^ր էջ. Վ. Թ. Բ.

Ես կը հաւատամ որ Պօղոս Շաշիեան բժիշկը, պարծանք լինելով հանդերձ մեր այն աստիճանի բժշկութեան, եւ մեծ բարեբար մը եղած է մեր Ազգային հին Հիւանդանոցին նարըլ գարուի. արժանի է որ նորա անունը Հիւանդանոցի բարեբարաց ցոցացին գլուխն արձանագրուի, ինչպէս նաեւ իւր նախորդներուն կարպետ եւ Աբրահամ բժշկաց, որք ո՞ գիտէ, Ինչը արդեօք չըրին Հիւանդանոցի գոյութեան համար:

Ջուղայեցի ֆալսիթարեան Պետրոս բժիշկէն յետոյ, Պօղոս Անտոնեան Շաշիեան մէկ հատիկ եւ անզուգական փառքն համարելու ենք 18^ր դարու հայ բժշկութեան, զոր մեր Պատմութիւնը մոռցած է բարորոցին, եւ չգիտեմ թէ Բիւզունդ քէշեան անո՞ք գաւանդը կուզէ, երբ մինչեւ իսկ 50—60 տարի յառաջ ազգին մէջ վկայեալ բժիշկներ կը պակսէին կ'ըսէ՝. 50—60 տարի յառաջ բարէ, մինչդեռ Մանուէլ բժիշկ Շաշիեան¹, Յովակիմ բժիշկ Օղուբունիսեան², Միքայէլ բժիշկ Բեստէն³ եւ այլք, եւրոպայի այլուայլ բժշկական Համալսարաններէն հուզ ընդ հուզ ծննելով, հայ բժշկութեան պայծառ համաստեղութիւնը կը յօրինէին դարուս սկիզբները:

Իւր կենսը փառք եւ պատուով լրացունելէն եւ իւր անուան արժանապէս պատուարք բժիշկ զուգակ մը հասցունելէն ետեւ, Պօղոս Անտոնեան Շաշիեան կը կնքէ իւր կենսըն յամի 1814 կամ 15, ըստ տեղեկութեան Պետրոս Էֆ. Շաշիեանի, եւ իւր մարմինը կ'ամփոփուի Պալքքըլի գերեզմանոցը, նախնեաց դամբարանին մէջ՝ առ երի իւր հօր եւ մորկան:

Այսպս եւ անգիր տեղեկութիւններով, միադարեան եւ աւելի հստ. թիւն ունեցող այս մեծ անձնաւորութիւնս այսօր մոռացութենէ դուրս հանելու յանդգնութեանս գոհացում մը տարւտ աննշիւ, ամնոյս առաջին երեքշաբթի օրը մեծ գոժուարութեամբ ուղեւորեցայ Պալքքըլը, Հայոց գերեզմանատունը, փնտռել իւր քնարանը, կարդալ տապանագիրը, իմանալ նորա մահուան թուականին հետ թե՛րեւս ուրիշ տեղեկութիւններ ալ նորա կենսքի վերաբերեալ, եւ ձօնել անշուղէ խոնարհ յարգանք մը նորա յիշատակին՝ որ գոնէ յետ այսօրիկ կենդանի մնալու է մեր մէջ:

Երկար ժամեր թափառելով այդ ընդարձակ եւ դարաւոր մահաբաղաբին մէջ, ուր գերեզմանաց պատիւ եւ հոգածութիւն չկայ ընտանի եւ վաղանցուկ գայունը միայն տարուէ տարի իւր դալար խոտորով կը պէ՛նէ քիչ մը մեր մեռելները, յետ աստ՝ անակիր յօշոտութեան հազիւ կարողացայ փուշեցու եւ տատաններու պուրակիկի մը մէջ՝ գտնալ վերջագոյս փնտռած գերեզմանս, անքար, անշիրիմ՝, անխնամ, գրեթէ աւերակ, զոր ձանցայ քովի դամբարանէն, որ Շաշիեանի հօրն էր եւ որ, թէեւ մամուս պատ՝ բայց բարեբաղաբար կանգուն է անվթար կը մար գեռ սա հետեւեալ արձանագրութեամբ, յորում կը յիշուի նաեւ Պօղոս Բէլլի՝ Արուսէ:

12 տողէ բաղկացեալ էր այն եւ էր այսպէս.

Է
 « Անուն ծերունի շաշի ախտերեան նշն եւ Փեփրանայ՝ յորեալ Արվանձեան. Մերայ եւ կին՝ բընիկ բուզանդեան, Միաբան սիրով՝ ննչին յայս տապան, Բարուք կենցաղեալ վարուք քնեան Յաւուրս իւրեանց՝ մինչեւ յօր մահուան, Թողին ըզզուակ պարծանք հայկազեան Պօղոս յարգելի բժիշկ արքունեան: Կնիւ ամ յոթ 8-տան 1798 Դարդի 17 Կուլնի, 1784 Թեղոթի 17. »

Գերեզմանաբար շինել սուած է եղեր նշն ինքն Պօղոս Անտոնեան Շաշիեան, որ յայտնի է արդ թէ մօր վախճանած տարին 1784ին 40 տարեկան էր, եւ հօրը վախճանած ատենը 1798ին 54 տարեկան: Եթէ համարինք որ ինքն այս քաղը հօրը մահուանէն քանի մը տարի ետքը շինել սուաւ, 4 կամ 5 տարի զօր օրինակ, նա արդէն կենդանի եղած կը լինի մինչեւ 1802 կամ 1803. յետոյ դեռ որչափ սպրեցաւ, զժառագարար յայտնի չէ:

Մեծ, շատ մեծ եղաւ ցաւս որ չի կարողացայ գտնել նշն իսկ իւր շիրիմը, զոր շինել սուած է եւ եղեր իւր որդիքը Մանուէլ եւ Թովմաս, եւ որ, ըստ ասանգրութեան հարաւոր կենդանի հարապատաց, երկար եւ փառաւոր քաղ մըն է եղեր, երկար տապանագրով մը. ո՞ր է այն ուրեմն:

Գերեզմանատան պահպան Մշեցին ինձ կ'ըսէր թէ Սամաթիայ Ս. Գեորգ Եկեղեցոյն

¹ Գնս «Պատմ. գիտն», էջ 50, յամբ 1888:
² (1800):
³ (1805):
⁴ (1815):

¹ Փերսիոս կը կուռէ եղեր նաեւ իւր քաղը:
 Պ. 2.

չինութեան ժամանակը վերցուցած են զայն. մի իմաստով, մի դրոշմով, որոնք լայն փոքր փոքր-փոքր կ'ըսէր, եւ երկար հասարակաց լիակ, վախ, կ'ըսէր. Ի՛նչ անգթութիւն, Ի՛նչ խժժութիւն կապտել գերեզմաններ իրենց սուրբ յիշատակարաններէն, ան հետացնել եւ բնաջնջ առնել մեռելոց կենդանութիւնն եղող այն դարաւոր քարերը, որք պատմական մեծ լոյսեր կրնան ծնել երբեմն, եղուն է, ոճիր է. զի՛

« Բւ է սփոթած ետէի քրեխորս հնդեօցեւոյն չիբի »

Յռնէն չնդիմն, այլ եւ է իբար եւ է լուրիւր ինքսեանց՝ 1,

Զի կրցայ երկար մնալ հոն, եւ հրաւիրելով քիչ մը հետուն կեցող պանդուխտ քահանայն՝ որ գերեզմանաց հովանի դարաւոր սուսեաց զովութեան տակ չոր հայոցով փորը կը կնտացունէր, Լուրս աղօթքն բնկ տուի Լահիւնի տխուր եւ անչիրիմ քնարանին վրայ, եւ մեկնեցայ իորպէս յուզուած Մշեցի պահապանին հառաչանքէն, որ դառն բողբոջ մը ինձ կը թուեր գերեզմանի խորերէն արձակուած :

Պակիտար, 24 Յունիս 1893:

Տր. ՎԱՐՄԱԾ Յ. ԹՈՂՈՂԵԱՆ

Լ Ե Ջ Ո Ւ Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ն

ՍՅՄՈՒՅՈՒ ՓՈՒՐՈՒՅԸ ԲԵՐՈՒ ԿԻՆ ՀՆՅՈՐԵՆԻ ՄԵՋ Բ.

Արարական փոխտնով խոսք :

Լուրս տեղով զատուած էին Արարացիներէն, ուստի հազիւ Է դարուս արարական աշխարհակալութեամբ ուղղակի յարաբերութեան մէջ մտան Արարացոց հետ: Այս ժամանակն է վեր Լուրս՝ գոյնը ընդհատութեամբ մահմեմտական իշխանաց (Արարացոց, Սելճուքեանց, Մոնկոլաց, Օսմանեանց եւ Պարսից) հպատակ մնացած են եւ են մեծաւ մասամբ նստւ. այսօր: Ուստի կարելի էր կարծել, որ իրենց լեզուն արարքերէն բառերով այնչափ ինչպէս ըլլայ, որչափ իրենց տեարք՝ Տաճկաց ու Պարսից: Իսկ այսպէս չէ յիբականութեան, եւ այս՝ այն պատճառաւ որ Լուրս մահմեմտականութեան չզարձան, այլ ամենայն ճգամբ հաւատարիմ եւ պինդ յարեալ մնացին քրիստոնէութեան եւ քրիստոնէական կրթութեան. այնպէս

որ հայերէնը բոլորովին ազատ էր արարքերէն փոխտեալ բառերին այն ժամանակն՝ երբ մահմեմտական Պարսից լեզուն անթիւ արարական փոխտեալ բառեր ընդունած էր: Սերէոս (Է դարուն)՝ որչափ ինձ ծանօթ է՝ եւ ոչ հատ մ'արարական բառ կը գործածէ, ի հարկէ ի բաց առեալ անունները: Ղեկնոր պատմիչ (իրը 800ին) բաց ի անուններէն եւ տիրոջուներն (սփոթութիւն = ամիրայեօք) միայն սա բառերը կը գործածէ՝ իբրև արարական իրաց սրոյեալ ստութիւնք, այսինքն՝ հասար (ընթերցողը կուրանի, յ.թ.) եւ փոքր (= կուրան): Թ—ԺԱ զարուց մատենագիրք՝ բառագիրքէն դատելով՝ շատ քիչ արարական բառեր կը գործածեն, ի բաց առեալ դարձեալ անուններն ու տիրոջուներն: Լազիւ ծր դարէն ետք աւելի յաճախ կը գտնենք մատենագրութեան մէջ արարական բառեր, ինչպէս յարթոց ցանկը պիտի ցուցնէ: Բնականապէս այս ամէն բառերէն ոչ ամէնը կենդանի լեզուին կը պատկանի. շատն ալ՝ ինչպէս աստղաբաշխական բառերն՝ ոչ թէ իբր հայերէն, այլ իբր նոյն իրաց արարական անուանակոչութիւնք գործածուած են, ուստի պէտք չէ իբրև հայերէն նկատել զանոնք. շատ մ'ալ ըստ պատահման գործածուած, գրական լեզուին յատուկ բառերն են, որ ժողովրդեան լեզուին մէջ անենելն մտած չեն: Արարական բառեր ամէնէն աւելի կը գտնուին ի հարկէ արարքերէն աղբիւրներէ քաղեալ գործոց մէջ, ինչպէս են բժշկական գրութիւնք, օրինակի համար՝ Միսթարայ Լեռացոյ ցեքմանց Միսթարութիւն գիրքը, 1184ին գրուած (տպք. Վենետ. 1832. — հմտ. հեղինակին Յատազբարանը՝ «...անէն զգիրքս զայս ի հոռո՞ եւ յարդիկ եւ ի պարիկ գրենաց», եւ յէջ 23 յիշուած արարացի հեղինակութիւնք՝ «Սինայի որդին, Մահմեմտ իպին Ջաբարիան», եւն. —) եւ «Գիրք Վատակոյն, (հին թրգմ. յարարքերէն, տպ. Վենետ. 1877), որ ըստ կարծեաց Միսթարեանց (Յռ. էջ 15) ծր դարուն թարգմանուած է հայերէն: Երկուքն ալ ուսմիկ—հայերէնով գրուած են, եւ եթէ մանրակրկիտ քննուին՝ բազմաթիւ այլ օտար բառեր պիտի գտնուին, որոնց շատն արարքերէն է:

Ուստի յայտնի ըլլալով որ արարքերէն փոխտեալ եւ օտար բառեր միայն ուսմիկութեան կամ նոր հայերէնին մէջ կան շատ, եւ թէ ընդհակառակն հին հայերէնին մէջ ցանցաւ են, եւ աւելի եւս ցանցաւագոյն կ'ըլլան՝ որչափ հնաւոյն ժամանակներն էլէնք, ինքնին ուրեմն կը

¹ Լուրս փոխտնով խոսքի «Յռ. է գերեզման», Թարգմ. Ե. Ե. Լուրսի: